

BARÁTH BÉLA LEVENTE:

Ferenc József és a magyarországi reformátusok, különös tekintettel az egyházalkotmány ügyére

A Vaskapu-csatornát átadó állami ünnepségen, 1896. szeptember végén, a meghívott vendégek között jelen volt Hegymegi Kiss Áron, a Tiszántúli Református Egyházkerület köztiszteletben álló püspöke. Az esemény kapcsán rendezett udvari ebédhez kapcsolódó cercle alkalmával a hatvanhat éves I. Ferenc József császár és király a nyolcvanegy éves egyházkormányzó vállára tette a kezét, és így szólt hozzá: „Öregszünk, öregszünk!”¹ Ennek a bizalmas uralkodói gesztusnak a megörökítője maga a püspök volt, aki adomázva ismételen felidézte az esetet. A püspök anekdotája a mai olvasó számára leginkább talán egy békebeli, idilli életképnek tetszik, aki azonban ismeri a háttérben meghúzódó történelmi konfliktusokat és az egyéni attitűdök változásait, kénytelen ennek összetettebb tartalmat tulajdonítani.

Amikor Ferenc József és a magyarországi reformátusok hatvanhét évet átívelő kapcsolatára tekintünk vissza, egy közismerten ambivalens érintkezéssorozat emlékét idézzük fel. E speciális és szerteágazó kapcsolattörténet súlypontjai szorosan kapcsolódnak a Magyar Királyság 1849 és 1916 közötti politika- és jogtörténetének gerincét jelentő eseményekhez. Ebben az áttekintő tanulmányban célszerűnek tartom a témakört úgy bemutatni, hogy vezérfonalként egyik meghatározó problematikáját – a magyarországi református egyházalkotmány átalakításának ügyét, illetve Ferenc József ennek kapcsán kiadott rendelkezéseit – emelem ki. Annak érdekében, hogy az érem másik oldaláról is essen szó, és a magyar reformátusok Ferenc Józsefről alkotott képének változását is érzékeltessem, egy konkrét református lelkipásztor megnyilatkozásait emelem ki. Ehhez a bevezetésben említett Kiss Áront választottam, aki 1892. évi püspökké választása előtt majd öt évtizeden keresztül egy kis Szatmár megyei falu közéletileg is aktív gyülekezeti lelkészeként működött.

1 HEGYMEGI KISS Kálmán, *Dr. Hegymegi Kiss Áron emlékezete*, Nagykovács, 1914. 6.

A protestáns egyházalkotmány problémája a neoabszolutizmus időszakában

A trónra lépő Ferenc József hatalmának alátámasztását célzó olmtüzi alkotmány elleni határozott tiltakozásként, a Debrecenbe menekült magyar országgyűlés a református Nagytemplomban 1849. április 14-én megtartott „népgyűléssé szélesedett” képviselőházi ülésén Kossuth Lajos indítványára elfogadta a Habsburg-ház trónfosztását. Ez a szimbolikussá vált esemény és helyszín különösen ráirányította a figyelmet a magyar reformátusokra és felerősítette a velük szemben korábban is meglévő vélekedést, amely a szabadságharcért elsősorban a protestánsokat, közöttük is különösen a kálvinistákat igyekezett felelőssé tenni. A magyar szabadságharcot követő megtorlások ennek megfelelően súlyosan érintették a magyarországi protestáns egyházakat, melyeket igyekeztek minél szorosabb állami ellenőrzés alá vonni.²

Az állam protestáns egyházpolitikájának határozott irányvonalát az 1850. február 10-én Julius von Haynau által kiadott rendelet tette nyilvánvalóvá. Ez a gyülekezési jog korlátozásait kiterjesztette az egyházi önkormányzati testületek gyűléseire és betiltotta a világi gondnokok működését, ezekkel gyakorlatilag felfüggesztette mindkét protestáns egyház autonómiáját.³ A protestáns egyházak működését nem csak a 1850-es februári rendelet által bevezetett feltételek terhelték meg, de az is, hogy iskolai autonómiájuk és anyagi lehetőségeik figyelembevétele nélkül számukra is kötelezővé tették az „Organisationsentwurf” előírásait.

Az egyházak törvényes belső rendjét felülíró állapotot az ostromállapot elmúlása után is fenntartották. A Leo Graf von Thun-Hohenstein irányításával működő bécsi kultuszminisztérium törekvése volt, hogy a magyarországi protestáns egyházak folyamatos állami ellenőrzést biztosító új egyházalkotmányt dolgoztasson ki és fogadtasson el. A miniszter a közvetlen

2 CSOHÁNY János, *Leo Thun protestáns egyházpolitikája*, in: BARÁTH Béla Levente – FÜRJ Zoltán (szerk.) *A protestáns pátens és kora; Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2010 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 14) 20. A szerző e helyen ír a Habsburg kormányzati körökben protestáns egyházak szerepvállalásával kapcsolatban megnyilvánuló sztereotip véleményalkotásról és ennek korábbi történeti irodalmi feldolgozásairól.

3 A kiszolgáltatott helyzetbe került protestáns egyházkormányzat önvédelmi lehetőségeivel szemben érdekes ellenpontot jelent az a kép, mely a római katolikus papság 1848–49-es szerepvállalásának elkendőzése érdekében kifejtett sikeres római katolikus egyházkormányzati erőfeszítések kutatásából rajzolódott ki: TAMÁSI Zsolt, *A katolikus egyházvezetés önvédelmi törekvései az 1848–49-es forradalom leverése után*, *Történelmi Szemle* 51 (2009)/3, 355–383, összefoglaló következtetése 383.

állami ellenőrzés lehetőségét biztosító összbirodalmi protestáns egyházalkotmányt ausztrorszláv meggyőződésű szlovák származású evangélikus egyházjogászok bevonásával dolgozta ki. A munkában Ján Kollár és Karol Kuzmány korábbi pesti, illetve besztercebányai evangélikus lelképásztorok játszottak vezető szerepet.⁴

A tervezetet az érintett egyházakkal külön egyeztetés nélkül, császári nyílt parancs útján kívánták életbe léptetni. Ezt a protestáns egyházak életét érintő önkényes és radikális állami beavatkozást Mária Dorottya főhercegnő Ferenc Józsefnél történt hathatós fellépése megakadályozta, illetve évekig elodázta. A főhercegnő személyes közbenjárását egyházi kérvények sora követte, melyek az ostromállapot megszüntetését kérték. Az 1854 nyarán életbe léptetett új szabályozás továbbra is átmeneti jellegű volt és lényeges fordulatot nem hozott. Thun a császár személyes támogatása és folyamatos figyelve mellett kitartott a protestáns egyházalkotmány átalakításával kapcsolatos elképzelések mellett.⁵ A tervezet szövegének gondozásával a továbbiakban Kuzmány helyett immár Josef Andreas Zimmermann minisztériumi tanácsost, az erdélyi szász származású egyházjogászt bízta meg. 1854 végére a korábbi tervezet javított változatát alkalmasnak ítélték a véglegesítésre. A tárgyalásos úton zajló bevezetési kísérlet ismételen sikertelennek bizonyult.

A szorosabb állami ellenőrzés biztosítását célzó magyarországi protestáns egyházalkotmányt ilyen előzmények után, 1859 szeptemberében immár császári pátens formájában igyekeztek bevezetni. Az egyházak autonómiáját súlyosan sértő uralkodói beavatkozás azonban országos tiltakozási hullámot váltott ki, az úgynevezett „pátensharcot”. Az uralkodói rendelet figyelmen kívül hagyásával, a protestáns szuperintendenciák egymást követve közgyűléseket tartottak és elutasították a pátenszt. Annak ellenére, hogy a karhatalom kezdetől fogva erőszakosan lépett fel a tiltakozás vezetőivel szemben, nem tudták megtörni az ellenállást. Ebben a feszült helyzetben az olyan előzetesen nem engedélyezett és éppen emiatt valóságos kormány elleni tömegtüntetéssé váló egyházi ülésekre is került sor, melyek közül a debreceni református Kistemplomban megrendezett tiszántúli közgyűlés lett a legismertebb eset.⁶

4 CSOHÁNY, 2010, 24–26.

5 CSOHÁNY, 2010, 28.

6 A pátens elleni tiltakozások részleteit a református egyházban legújabbán összefoglalóan bemutatta SZATMÁRI Judit, *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*, in: BARÁTH-FÜRJ (szerk.), 2010, 34–66. Az evangélikus egyházban KERTÉSZ Botond, *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*, in: BARÁTH-FÜRJ (szerk.), 2010, 74–82. A kistemplomi eseményekről, melyek egyik meghatározó szereplője Tisza Kálmán, a

A protestáns szuperintendenciák szintjén kialakult helyzetet tapasztalva a bécsi kormány 1860. január 10-én újabb rendeletet bocsátott ki a pátens végrehajtására. Ez az egyházközségi szintet célozta meg. Azt írta elő, hogy április 15-ig minden egyes gyülekezetben ki kell hirdetni és végre kell hajtani a pátens szerinti átszerveződést. Ezzel a rendeletével a bécsi kultuszminisztérium az egyházak belső megosztását célozta meg, egyaránt apellálva a lelkészek és a nemesi patrónusok között megnyilvánuló egyházkormányzati feszültségekre, illetve az evangélikus egyházat megosztó nemzeti ellentétekre.

1860 januárjának végén a négy evangélikus és négy református szuperintendencia közös küldöttsége Bécsben személyesen az uralkodónál kívánta elérni a pátens visszavonását. Ferenc Józsefhez azonban nem sikerült bebocsátást nyerniük. A Rechberg miniszterelnökkel és Zimmermann kultuszminisztériumi tanácsossal folytatott tanácskozásaik eredmény nélkül záródtak.

Az egyházkerületek után azonban a gyülekezeti szinten is kibontakozott az ellenállás. A református egyházban egymástól függetlenül két olyan irat is keletkezett – Révész Imre debreceni és Filó Lajos nagykőrösi református lelkészek „Tájékozás”, illetve „Irányadó” című művei –, melyek a református gyülekezetek számára az egyházi autonómiára hivatkozva a következetes ellenállás útját javasolták.⁷

Az ellenállás mellett meg kell említeni, hogy volt olyan terület is, ahol a pátensben előírt egyházszervezet többségi támogatást kapott. Erre különösen Nyitra, Turóc, Trencsén vármegyék szlovák lakosságú evangélikus gyülekezeteit említhetjük. Ez volt az a térség, ahol a szlovák nemzeti mozgalom legerősebb bázissal rendelkezett. A pátens melletti döntésükkel attól a magyar befolyástól is szabadulni kívántak, melyet az egyházmegyei és egyházkerületi felügyelői tisztet betöltő magyar nemesek jelentettek meg.⁸

A szabadságharc után Magyarországon először a protestáns pátens kapcsán bontakozott ki aktív ellenállás. Az így kialakult konfliktushelyzetet a bécsi kormányzat valószínűleg az Osztrák Császárság számára kedvezőtlen külpolitikai változások miatt sem látta célszerűnek tovább élezni. A presz-

későbbi miniszterelnök volt, részletesen ír: FÜRJ Zoltán, *Egyházkerületi közgyűlés a Kis-templomban*, in: BARÁTH-FÜRJ (szerk.), 2010, 114–128.

7 SZATMÁRI, 2010, 47–48; 50–51.

8 SCHWARZ, Karl W., *A magyarországi protestantizmus helyzete és fejlődése a 19. században. A magyarok és a szlovákok közötti egyházi konfliktus különösen a neoabszolutizmus korában*, *Theologiai Szemle* 40 (1997), 284–285; KERTÉSZ, 2010, 79–80; 83–85.

tízsvesztés miatt a pátens teljes visszavonására ugyan ekkor még nem került sor, de a végrehajtást az uralkodó felfüggesztette. Ferenc József 1860. május 15-én kiadott rendeletében azt engedélyezte, hogy a pátens szerint még át nem szervezett egyházközségek, egyházmegyék és szuperintendenciák szabadon tarthassanak gyűléseket, választhassanak szuperintendenst, főgondnokot. A már átszervezett egyházközségek, egyházmegyék számára azonban szintén biztosította, hogy továbbra is az új keretek között működhetnek. A rendelet továbbá amnesztiát adott a pátens elleni tiltakozás kapcsán elítéltek számára, megszüntette a tiltakozók ellen indított, folyamatban lévő vizsgálatokat és bírói eljárásokat.⁹

Ez a császári rendelkezés a magyarországi evangélikus egyházban – a bécsi kormánynak a pátens visszavonása kapcsán is megmutatózó taktikája nyomán – évekig tartó egyházzsúrgóhoz vezetett és újabb nemzeti-ségi konfliktusok okozója lett. A református egyház ellenben öntudatában megerősödve került ki a nyolc hónapos küzdelemből. Komolyabb fennakadás nélkül vissza tudta állítani a szuperintendenciák 1848 előtti működését. A következetes ellenállás visszaigazolásként élték meg, hogy újra megtarthatták egyházi gyűléseiket és szabad választással tölthették be a megüresedett püspöki és főgondnoki tisztségeket, többen közülük a dualizmus időszakában – mások mellett báró Vay Miklós, Tisza Kálmán, gróf Lónyai Menyhért – meghatározó közéleti szereplők lettek.¹⁰ Ennek kapcsán megjegyzésre méltó, hogy a dualizmus korának egészére jellemző volt, hogy Magyarországon a miniszterek és országgyűlési képviselők között a reformátusok országos arányukhoz képest felülreprezentáltak voltak, részben ennek nyomán a magyar történeti irodalom a dualizmus kori liberalizmusra mint protestáns jellegű politikai képződményre tekint.¹¹

9 BERZEVICZY Albert, *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1865*. III. köt., Budapest, 1932. 73–74.

10 A szuperintendenciák első teendője volt, hogy betöltetlen egyházkerületi, egyházmegyei tisztségeikre a pátensharc hőseit válasszák meg. A tiszáninneniek főgondnokká báró Vay Miklóst, szuperintendenssé Kun Bertalant, a tiszántúliak főgondnokká gróf Degenfeld-Schomberg Imrét, szuperintendenssé Balogh Pétert, a dunamellékiek főgondnokká gróf Ráday Gedeont, szuperintendenssé Török Pált, a dunántúliak főgondnokká gróf Teleki Gyulát választották. BARÁTH Béla Levente, *A pátensharc emléke a dualizmuskori református egyházkormányzói életrajzokban*, in: BARÁTH-FÜRJ (szerk.), 2010, 132–136.

11 KATUS László, *A modern Magyarország születése*, Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2009. 479.

Az 1881/82. évi debreceni református alkotmányozó zsinat

A történet érdekes – bár a történeti irodalomban teljesen hangsúlytalanra vált – folytatása, hogy Ferenc József, immár mint megkoronázott magyar király a református egyház esetében is meglévő főkegyúri joga miatt aktívan közreműködött abban, hogy a magyarországi református egyház 1881/82-ben mégiscsak új egyházalkotmányt kapjon. Ferenc József szerepéről itt röviden azt érdemes kiemelni, hogy az 1881/82. évi debreceni református alkotmányozó zsinat összehívása és az ott elfogadott egyházi törvények állami felülvizsgálati eljárása kapcsán elvégzett uralkodói beavatkozások feltűnően óvatosak, csupán a legszükségesebbekre szorítókozó lépések voltak. Ettől függetlenül a zsinaton elfogadott egyházi törvények állami felülvizsgálatának ügye a kortársak szemében még szorosán összekapcsolódott az uralkodói akarat pátensharc kapcsán tapasztalt megbicsaklásával, illetve a dualista állam politikai közéletében vezető szerepet betöltő református személyiségek pátensharcban betöltött szerepével. Az előzmények miatt a református egyházalkotmány ügye tehát továbbra is érzékeny politikai témának számított, eredményes megoldása az uralkodó és a magyar elit sikeres együttműködésének egyik sajátos fokmérője volt.

A zsinat ügye, az 1877 ősztől tartó hosszadalmas belső egyházi egyeztető tárgyalások és törvény-előkészítő munka után először 1880 végén került a kormányzati szervek elé, amikor a zsinattartáshoz az egyház felett főfelügyeleti jogot gyakorló király jóváhagyását kellett kérni. Az egyház képviselőjében 1880. december 27-én a konvent elnöke, gróf Degenfeld-Schomberg Imre készített felségfolyamodványt.¹² Ebben a zsinattartás céljaként a magyar református egyház organikus egységének megteremtését nevezte meg, sürgető voltát az egyház törvényhozási kényszerével magyarázta, mert a magyarországi szuperintendenciákban még mindig a 17. században keletkezett, sok szempontból elavult kánonok voltak érvényben.

A kérelem Trefort Ágoston német nyelvű előterjesztésének kíséretében február 11-én került Ferenc József elé. Ez a vallás- és közoktatásügyi miniszter tájékoztatása és értelmezése mellett tartalmazta a konventi elnök által benyújtott kérvény szövegének tömörített német fordítását is. A hagyományos ügymenet szerint Trefort a királyi határozatra rövid szöveges előterjesztést is készített. Ebben egyházpolitikai szempontból fontos javaslat volt, mely szerint noha az uralkodó az 1791/XXVI. tc. 4. § által körülírt fő-

¹² TÓTH Sámuel, *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, Debrecen, 1882, 73–75.

felügyeleti joga alapján egy királyi biztost küldhetne az alkalomra, ebben az esetben ezzel nem szükséges élnie, mint fogalmazta:

„...nach meiner Meinung Zusendung einer königliche Kommissärs bei dieser Gelegenheit nicht nötig, denn die Mitglieder dem Synode bieten genügende Sicherheit dafür, daß sie die Interressen und die Zukunft der ungarische ref. Kirche vor Augen halten.”¹³

Az uralkodó 1881. február 12-én keltezett válasza ezt a gesztusértékű döntést valóban tartalmazta. A zsinat megrendezésének engedélyezéséről szóló uralkodói döntésről február 20-án szintén a kultuszminiszter értesítette a konvent elnökét és egyidejűleg a tanácskozás helyszínéként kijelölt Debrecen városát is.¹⁴

A kisebb országgyűléshez hasonlítható zsinat első ülésszaka élénk helyi és országos érdeklődés mellett majd egy hónapon keresztül tartott. A közvélemény kíváncsiságának kielégítése érdekében két-három naponta megjelenő lapot is indítottak „Zsinati Tudósító” címmel, de az országos napilapok és protestáns egyházi folyóiratok is helyszíni tudósításokban számoltak be a történésekről, illetve elemezték a tervezeteket és döntéseket. A hivatalos nyitó istentiszteletre 1881. október 31-én, a reformáció emléknapján, a zsinat berekesztésére november 24-én került sor. A báró Vay Miklós tiszánineni egyházkerületi főgondnok és Nagy Péter erdélyi püspök elnökletével lezajló 25 napos tanácskozáson 111 tag és 6 póttag adta át megbízólevelét, tehát összesen 117-en vettek részt a tárgyalásokon. Az alkotmányozó zsinat első ülésszakának végén a zsinat elnöksége újabb felségfolyamodványt készített, melyben kérték a 467 paragrafusból álló egyházi törvénytervezet uralkodói megerősítését. Ennek megtörténte előtt a tervezetet a kormányzat feltűnően alapos vizsgálat tárgyává tette.

Levéltári kutatásaink és a Pesti Napló 1882. augusztus 20-ai számában közölt értesülés szerint a kormányzati törvényességi felülvizsgálat ügymenete a következőképpen alakult: a miniszterelnök 1882. január 21-én bízta meg Trefort Ágostont a zsinati munkálatok kiértékelésével. Az állam-egyház viszonyra és a törvénykezési részre koncentrálni vizsgálatról készített jelentését leghamarabb március 9-re Pauler Tivadar – ekkor igazságügyi, korábban vallás- és közoktatásügyi miniszter – készítette el. Erre alapozó saját észrevételeit Trefort április 5-én terjesztette Tisza Kálmán miniszterrel-

13 HHStA Kabinettsarhiv Kabinettkanzlei-Akten 1881: 610.

14 Trefort Ágoston levele gróf Degenfeld-Schomberg Imre főgondnoknak. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára I. 1. g.

nők elé. Ezt Tisza Kálmán a ránk maradt dokumentum margójára írt saját kezű megjegyzései tanúsága szerint szintén alaposan áttanulmányozta és véleményezte. Ezután a miniszterelnök, a két érintett miniszter és a munkában részt vevő szakreferensek többnapos értekezletet tartottak, melyen részletesen megvitatták az alkotmánytervezet majd félezer paragrafusát. A református egyházi törvények ügye ennek a hosszadalmas előkészítő folyamatnak a végén – 1882. június 17-én, aznapi 6. tárgysorozati pontként – Trefort előterjesztésében került a minisztertanács elé. A kormányülés a miniszteri előterjesztést vita nélkül hagyta jóvá.

Az egyházi alkotmánytervet és a kormány által elfogadott értékelő véleményezést ezután németre fordították. Trefort ezeket a dokumentumokat július 2-án az uralkodó elé terjesztette. I. Ferenc József király az iratok dátumozása alapján július 22-én személyesen foglalkozott az ügygel. Feltehetően személyi tanácsadóinak észrevételei alapján szintén nem mulasztott el apróbb észrevételeket hozzáfűzni a leirattervezethez. A magyar nyelvre is lefordított „királyi elhatározás” végül július 30-án került kiadásra.

Ezen hosszadalmas és alapos eljárás után az állami bíróság 1882. augusztus 7-i keltezéssel, kultuszminiszteri leirat formájában lett visszaküldve az alkotmányozó zsinat elnökségéhez. Ez a javarészt továbbra is Pauler eredeti észrevételeire építő vélemény öt területre összpontosult: 1. az iskolaügy belső egyházi rendezésére; 2. állami beavatkozás igénybevételére egyházi ügyek esetén; 3. az egyháztagok bírságolására, illetve kötelezésére egyházi hivatalok betöltése kapcsán; 4. a püspökök felirati jogára; 5. az egyházfegyelem gyakorlásának hatáskörére.

A valószínűleg sok iratképződéssel járó állami felülvizsgálati eljárás dokumentumai a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltárának jelentős károsodása következtében 1945-ben és 1956-ban nagyjából megsemmisültek. Az állami eljárási folyamatból két, korábban ismeretlen dokumentumot mégis sikerült feltárnom. Ezek Trefort Ágoston 1882. február 17-én kelt észrevételei és Pauler Tivadar igazságügyi miniszter ennek mellékleteként közölt, 1882. március 9-én kelt feljegyzése, melyeket a miniszterelnökségi irattár őrzött meg az utókornak. Ezek a belső használatra szánt munkaanyagok jól tükrözik nemcsak a korszak két meghatározó kultúrpolitikusának személyes véleményalkotását, hanem a kormány döntési mechanizmusait is egyházpolitikai kérdésekben.¹⁵

15 Magyar Nemzeti Levéltár, A Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség K 26 Központilag iktatott és irattárazott iratok, 1882-185 (180. csomó) (1206/1882. sz. ügyszerke) Trefort Ágoston Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 2901/1882. számú, az egyes paragrafusokra vonatkozó 1882. febr. 17-én kelt észrevételei, melynek mellékletét ké-

A miniszteri leirat szövege, melyet megjelenése után több politikai napilap is teljes terjedelemben közölt,¹⁶ és a zsinati törvények jóváhagyásának elmaradása miatt augusztus végén heves hírlapi polémia bontakozott ki. Az ellenzéki sajtóban a „Tisza kormány boszorkányüstjéből kikerült leiratként” aposztrófált leirat kapcsán elsőként az *Egyetértés* cikkírója intézett heves támadást a kormány ellen. Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „a Tisza kormány esküdt ellensége a magyar református egyháznak”. *Túlfűtött hangnemben bírálta „a kormány zsarnokságát”, „az egyházi törvények lábbal tapodását” és a „protestáns egyház önkormányzatának megsemmisítését” vizionálta.*¹⁷

Ezekre az állításokra a Jókai Mór által szerkesztett *Hon* már aznap esti számában erősen ironikus hangnemben reagált. A cikkíró Ballagi Géza mind a tíz állítást hamisnak és elhibázottnak tartva pusztá politikai hangulatkeltésnek minősítette a cikkíró reakcióját:

„Irtózatossá fajveszékelést visz véghez, s olyan szenvedéllyel kongatja a vészharangot, mintha legalább is Caraffa vérengzéseiről lenne szó. Az egész cikk bátran beillenék forradalmi proklamációnak, melynek »mennydörgő hangja alatt megreszket a kegyetlen önkényuralomnak fundamentuma«. A legjámborabb ember is e cikket olvasva kardot köt és puskát ragad, föltéve, hogy jámborsága és józan esze közt nincsen meg a kellő egyensúly.»¹⁸

A zsinat második ülészakára valóban feltűnően rövid idő múlva, már 1882. szeptember 10–17. között sor került Debrecenben. A zsinati tagok szinte kivétel nélkül jelen voltak. Tisza Kálmán erről az ülészakáról betegsége hi-

pezi Pauler Tivadar igazságügy miniszter Igazságügyi Minisztérium 6964/1882 számú, 1882. március 9-én kelt feljegyzésének másolata. Mindkét forrás átiratát elkészítettem, ez elérhető a Debreceni Református Hittudományi Egyetem szakkönyvtárában elhelyezett: *Református egyház és közélet a dualizmus kori Magyarországon* című kéziratos dolgozatomban.

16 Pesti Napló (33) 1882. augusztus 23.; A Hon 20 (1882)/augusztus 23.; illetve TÓTH Sámuel, *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, Debrecen, 1882, 81–91.

17 Az ekkor lezajlott sajtópolemiaát részletesen ismerttettem: BARÁTH Béla Levente, *Hírlapi polémia és református egyházi álláspontok az állam-egyház kapcsolatáról 1882-ben*, in: HORVÁTH Erzsébet – LITERÁTY Zoltán (szerk.), *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*, Budapest, KGRE – L'Harmattan Kiadó, 2012 (Károli-könyvek, tanulmánykötetek), 165–176.

18 BALLAGI Géza, *Török-szakad opposíció*, A Hon 20 (1882)/augusztus 26. Reggeli kiadás, oldalszám nélkül.

vatkozva kérte kimentését. A képviselők jelentős része erősen kormányellenes hangulatban érkezett meg az alkalomra. Az első napok zártkörű ülésein sikertelenül próbáltak meg kompromisszumot találni. A zsinati eseményeket most talán még nagyobb figyelem kísérte. A lapok egymással versengve a zártkörű üléseken történekről is név szerint közölték a felszólalásokat.

A zsinat második ülészakát a teljes számban összegyűlt tagok jelenlétében Nagy Péter püspök imádságával kezdte meg, majd Tóth Sámuel jegyző olvasta fel a tagok névsorát. Vay Miklós megnyitó beszédében az állam alapvetően pozitív hozzáállását és a zsinat által megalkotott törvények szükségességét hangsúlyozta:

„Általában, ha nekünk érdekünkben áll egyházunkat a megkezdett úton s mentől előbb egyesülve, erősödve s rendezett állapotban látni, a magas kormány is, mint a leirat bevezető felséges urunknak irántunk, hódoló tisztelettel fogadott jóakarataról tanuskodó szavaiból látható, nem kevésbé óhajtja, hogy mielőbb egy rendezett egységes reformált egyházzal legyen jövőben érintkezésben.

A dolog természetéből folyó ekkénti örvendetes találkozás a mindkét részről kivánságoknak s jól felfogott kölcsönös érdekeknek reményt nyújt, tehát arra, hogy meg fogjuk találni a formát, a módozatot, mely az egyház autonom jogainak biztosítása mellett a jogos államigényeknek is megfeleljen, ha mint az fel sem is tehető másként, mellőzve minden mellékes nézeteket és célokat, egyedül rendíthetlen hazaszeretetünk s szent vallásunk érdekeinek szem előtt tartása lészen tiszta törekvésünk vezércsillaga.”¹⁹

A magas szintű, sokszor éles hangú vitákba torkolló megbeszélések végeredménye az lett, hogy az egyház tanügyi önkormányzatát határozottan támogató deklaráció elfogadása mellett a zsinati törvények közül kivették az iskolaüggyel foglalkozót, és másokon is több-kevesebb módosítást hajtottak végre.²⁰ További kormányzati ellenzésre számítva a zsinat harmadik ülészakának összehívásáról előre gondoskodtak. Erre azonban már nem került sor.

1882. szeptember 17-én, a fentiek szerint módosított törvények előterjesztése során meglehetősen éles hangú feliratot intéztek a vallás- és közok-

19 Név nélkül, *Zsinati tudósítás. Sajat levelezőnktől, gyorsírói jegyzetek alapján*, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, Úf. 25 (1882), 1189.

20 Az ülészak kézirat forrásai alapján. Ld. *Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára I. 1. g. jelzet alatt*.

tatásügyi miniszterhez. Ebben kifejtették, hogy az evangélikus és a református egyház autonómiájához szorosan hozzátartozik az iskolaügyi autonómia is, melyet a „nemzetközi szerződések érvényével bíró” békekötések és az 1791. évi XXVI. tc. is biztosítanak számukra. Határozottan tiltakoztak az egyház „puszta iskola fenntartási jognál jóval kiterjedtebb” iskolaügyi autonómiáját megkérdőjelező kormányzati beavatkozás ellen. Annak érdekében, hogy a többi egyházi alaptörvény mielőbbi elfogadására sor kerüljön, hajlandóak voltak eltekinteni az oktatásügyi határozatok újbóli felterjesztésétől, s a kérdés egyházon belüli rendezését az egyetemes konvent hatáskörébe utalták. A leirat által érintett egyéb kérdésekben is határozottan kiálltak az egyház érdekei mellett, s azokat részben voltak hajlandóak érvényesíteni.²¹

1882. szeptember 18-án a minisztertanács e napi ülésének 27. tárgysorozati pontjában másodszor tárgyalta a zsinat ügyét. A kultuszminiszter és az igazságügyi miniszter mellett a miniszterelnök is bekapcsolódott az előzetes értékelésbe és legfelsőbb jóváhagyásra továbbterjeszhetőnek találták a módosított alkotmánytervet.²²

1882. szeptember 24-én Trefort Ágoston előterjesztésében a zsinati határozatok megerősítésének az ügye újra az uralkodó elé került.²³

1882. október 11-én I. Ferenc József király Schönbrunnban aláírásával is megerősítette az alkotmányozó zsinat által elfogadott egyházi törvényeket.²⁴ Erről Trefort Ágoston Vay Miklós zsinati elnököt 1882. október 13-án értesítette.

Exkurzus: Kiss Áron példája

Hegymegi Kiss Áron olyan kisnemesi családból származott, melynek tagjai közül többen küzdöttek a magyar nemzeti függetlenség védelme érdekében. Legismertebb felmenője, Kiss Albert ezredes kapitány a Rákóczi-szabadságharc egy kiemelkedő személyisége volt. Amikor kitört az 1848/49. évi magyar szabadságharc, Kiss Áron önkéntes táborigaznökként szerepet vállalt az észak-erdélyi hadjáratban. 1849-ben, a januártól áprilisig terjedő időszakban egyházmegyei főjegyzőként rendszeresen megfordult Debrecenben, visszaemlékezése szerint többször jelen volt a Református Kollégium Oratóriumában ülésező országgyűlés alkalmain. A Habsburg-ház

21 TÓTH, 1882, 92–108.

22 HHStA Kabinettsarhiv Ungarische Ministerratsprotokolle 1882. IX. 18. Nr. XXXIV. 27.

23 HHStA Kabinettsarhiv Kabinettkanzlei-Akten 1882: 3616.

24 HHStA Kabinettsarhiv Kabinettkanzlei-Akten 1882: 3848.

trónfosztása után egyházmegyéje megbízásából a magyar nemzeti kormány számára „hódoló nyilatkozatot” szerkesztett.²⁵

A szabadságharc utáni megtorlások különösen súlyosan érintették az egykori tábori lelkészeket, és általában az eseményekben szerepet vállaló egyházi személyiségeket. A számonkérést és a hátratételezések sorát Kiss Áron sem kerülte el. A nagyváradi katonai ügyészségen ellene indított eljárásnak volt olyan fázisa, amikor élete is valós veszélyben forgott, s üldözői elől az Ecsedi-lápon kellett bujkálnia.²⁶

Kiss Áron szintén részt vett a protestáns pátens elleni tiltakozó mozgalomban. Jelen volt Debrecenben a kistemplomi tiltakozó egyházkerületi közgyűlésen. Szatmár megyében pedig a pátensharc elhíresült eseménye lett az az eset, amikor az egyik helyi „Bach-huszár”, Friedrich Tutzingen járási szolgabíró fegyveres kísérettel szállt ki Porcsalmára, és csak erőszakkal fenyegetve tudta elkobozni Kiss Árontól az egyházmegye pátens elleni tiltakozás jegyében keletkezett iratait.²⁷

Az 1867-es kiegyezés több ponton is lényeges változásokat hozott Kiss Áron közéleti szerepvállalásában. A Szatmár vármegyében megalakuló Függetlenségi Pártnak – akkor már esperesként – ő lett az egyik megalapítója és vezéregyénisége. Pártpolitikai szerepvállalása nem volt túl sikeres, megmaradt vármegyei szinten. Ezzel szemben annál sikeresebb volt a református egyház közéletében, országos szervezetének kiépítésében és 1881/82-ben létrehozott új, országos testületeiben.²⁸

Kiss Áront ez a következetesen képviselt függetlenségi alapállása nem akadályozta meg abban, hogy egyházkormányzóként a Ferenc Józsefet és Erzsébetet övező kultusznak is elkötelezett támogatója legyen. Ennek megértéséhez fontos tisztában lennünk azzal, hogy a dualizmus kori magyar politika, azon belül a függetlenségi párt meghatározó személyiségeinek is alapvető meggyőződése volt, hogy a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiát, illetve azon belül Magyarországot csakis a tömörülés által lehet fenntartani, mert különben Oroszország és Németország, továbbá a nemzetiségi pánszlávizmus csakhamar elemésztené. Ennek a „politikai axiómának” a jegyében Kiss Áron is fontosnak tartotta az alkotmányos királyság

25 BARÁTH Béla Levente, *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millennium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése, Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és a pályafutásához kapcsolódó dokumentumok alapján*, Budapest: Helikon Kiadó, 2012. (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai 5.), 64–69; 169–170.

26 BARÁTH, 2012, 69.

27 BARÁTH, 2012, 76–78.

28 BARÁTH, 2012, 80–84; 88–93.

mint államforma megőrzését és ehhez kapcsolódóan a királykultusz fokozását.²⁹

Egyetérthetünk Irinyi Károly azon megállapításával, hogy püspökként Kiss Áron személyes hatásának is szerepe volt abban, hogy idővel I. Ferenc József alakja a magyar református közvéleményben egyre pozitívabb tartalmakkal töltsdön fel. Megnyilatkozásaiban őt következetesen mint „jóságos”, „királyi esküjét megtartó”, „alkotmányos uralkodót” ábrázolta, akinek nagy szerepe van Magyarország gazdasági és szellemi fejlődésében és a református egyház jogainak biztosításában.³⁰

Állami protokolláris alkalmakon többször találkozott személyesen is I. Ferenc Józseffel és az uralkodói dinasztia más tagjaival. Érdemei elismeréseként vele szemben is megmutatkozott az uralkodó megbecsülése. Ferenc Józseftől 1896-ban családja nemességének megerősítését bizonyító oklevelet és élete végén 1907-ben a Lipót-rend parancsnoki keresztjét is megkapta.³¹

29 BARÁTH, 2012, 112; 129–130.

30 IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, 2002. 111.

31 BARÁTH, 2012, 140.

